

JAKUB BOBROWSKI*

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

Nazwy istot nadprzyrodzonych we współczesnej polszczyźnie ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa słowiańskiego (na materiale *Wielkiego słownika języka polskiego PAN*)

Słowa kluczowe: semantyka, leksykografia, nazwy istot nadprzyrodzonych, wierzenia niechrześcijańskie, mitologia słowiańska.

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00138>

W polskiej beletryście i innych dziedzinach sztuki popularnej zauważalny jest od pewnego czasu wzrost zainteresowania motywami zaczerpniętymi z pierwotnych wierzeń Słowian (por. Mikinka 2020). Fascynacji pogańską mitologią, demonologią i magią towarzyszą często – zwłaszcza w przestrzeni internetowej – głosy wyrażające żal z powodu zapomnienia przedchrześcijańskich tradycji czy wręcz świadomego wyrugowania ich z polskiej tradycji kulturowej przez Kościół katolicki. Opinie takie nie są zresztą niczym nowym, pojawiały się już od czasów romantyzmu, o czym pisała szeroko w książce *Niesamowita Słowiańszczyzna* Maria Janion (2006). Zainspirowany podobnymi głosami, postawiłem przyjrzeć się bliżej w niniejszym szkicu zagadnieniu śladów dawnej religii Słowian we współczesnej leksyce polskiej. Oczywiście jego wyczerpujące omówienie zdecydowanie przekracza ramy pojedynczego artykułu, zasługiwałoby raczej na osobną monografię. W tym miejscu pragnę zająć się tylko pewnym wycinkiem wskazanej tematyki, zamierzam jednak uwzględnić dość rozległy kontekst porównawczy.

Przedmiotem analizy staną się nazwy istot nadprzyrodzonych o szeroko rozumianej proveniencji słowiańskiej, ukazane na tle nazw podobnych bytów wywodzących się z innych tradycji kulturowych. Tego rodzaju jednostki leksykalne będę określał, za Władysławem Śliwińskim (2001: 38; por. też Bobrowski 2012), mianem *rzeczowników niby-osobowych*, nie odnoszą się one bowiem do ludzi, „istot takich jak my” (Wierzbicka 1971: 22), ale ich denotaty konceptualizowane są jako byty osobowe. Empiryczną podstawę przedstawianych badań stanowił *Wielki*

* jakub.bobrowski@ijp.pan.pl; ORCID: 0000-0002-1096-4677

słownik języka polskiego PAN (WSJP PAN), jest to bowiem największy słownik współczesnej polszczyzny oparty na szeroko zakrojonych badaniach materiałowych. Wprawdzie twórcy leksykonu nieustannie wzbogacają i rozwijają jego zasoby, ale ponieważ obejmuje on już ponad 85 tysięcy haseł¹, można uznać go za reprezentatywne opracowanie podstawowych zasobów leksykalnych polszczyzny. Przedmiotem mojego zainteresowania były zasadniczo tylko apelatywne nazwy istot nadprzyrodzonych, reprezentowane w słowniku przez hasła zwykłe (opisujące pojedyncze leksemy) oraz hasła nieciągłe (opisujące jednostki wielosegmentowe)².

WSJP PAN jako słownik elektroniczny oferuje rozbudowany system wyszukiwania zaawansowanego, dzięki któremu można przeglądać jego zawartość z uwzględnieniem różnorodnych kryteriów, takich jak: charakterystyka gramatyczna (przynależność do części mowy), klasyfikacja tematyczna (przynależność do pól leksykalno-semantycznych), właściwości pragmatyczne (przynależność do rejestrów stylistycznych reprezentowanych przez odpowiednie kwalifikatory) czy też pochodzenie (Żmigrodzki i in. (red.) 2018: 25–38). Jeśli chodzi o ostatni punkt, trzeba dodać, że w odróżnieniu od innych słowników ogólnych polszczyzny omawiany leksykon podaje informację etymologiczną nie tylko w odniesieniu do młodszych i starszych zapożyczeń, ale również tzw. słownictwa rodzimego, wywodzącego się z języka prasłowiańskiego. Noty o pochodzeniu opracowywane są przez specjalistów etymologów z wykorzystaniem najnowszych ustaleń naukowych; przybierają nieraz rozbudowaną formę, zawierają nawet nowe, autorskie propozycje etymologii wielu wyrazów (Dębowski i in. 2017). W ramach wyszukiwania zaawansowanego można również analizować zawartość poszczególnych sekcji artykułu hasłowego: formy hasłowej, definicji, cytatów, połączeń. Co bardzo ważne, istnieje możliwość łączenia kryteriów, w związku z czym skonstruowanie odpowiedniego zapytania pozwala na automatyczne uzyskanie pełnych, wiarygodnych wyników. Właśnie taka procedura została zastosowana w ramach prezentowanych badań.

Aby wyszukać wszystkie hasła słownikowe, które przynajmniej w jednym ze znaczeń są nazwami istot nadprzyrodzonych, zastosowano następujące filtry:

1. Jako konieczny element definicji wskazywane były kolejno ciągi znaków: *istota, demon, bóg, bogini, bóstwo, bożek* – typowe genera proxima pojawiające się w eksplikacjach interesujących nas jednostek leksykalnych.

2. W ramach stosowanej w WSJP PAN trójstopniowej klasyfikacji tematycznej zawężono poszukiwania do dwóch podpól najniższego stopnia: „Człowiek w społeczeństwie → Tradycja → wierzenia i przesady” oraz „Człowiek w społeczeństwie → Religia – Kościół → wyznania: zasady i prawdy wiary”. Konieczność uwzględnienia dwóch kategorii wynika z wprowadzenia przez autorkę klasyfikacji, Barbarę Batko-Tokarz (2019: 231–233), rozróżnienia na współczesne, zinstytucjonalizowane systemy religijne oraz wierzenia dawne i tradycyjne.

3. Aby ograniczyć wyniki wyłącznie do nazw istot nadprzyrodzonych, do analizy wybrano jedynie dwie kategorie gramatyczne: rzeczowniki i frazy rzeczownikowe (nominalne jednostki nieciągłe).

1 Ekscerpca materiału została przeprowadzona w lutym 2022 r.

2 Chociaż w badaniach uwzględnione zostały również hasła nieciągłe, dla uproszczenia będę posługiwał się terminem *rzeczowniki (niby-osobowe)* w odniesieniu do wszystkich analizowanych jednostek.

W rezultacie udało się pozyskać listę hasel liczącą – po ręcznym odsianiu jednostek niebędących w rzeczywistości rzeczownikami/frazami niby-osobowymi, wyszukanych wskutek niedoskonałości automatycznego systemu (były to przypadki zupełnie sporadyczne) – 129 pozycji. Pozyskany materiał został następnie poddany kilkustopniowej analizie uwzględniającej zawartość wszystkich sekcji artykułu hasłowego. Pierwszy etap stanowiła genetyczno-kulturowa klasyfikacja nazw istot nadprzyrodzonych, to znaczy określenie, z jakich tradycji wierzeniowych się wywodzą. Podstawę ustaleń stanowiły przede wszystkim noty o pochodzeniu, ale również treść definicji oraz informacje zawarte *implicite* w materiale ilustracyjnym. Proponowana klasyfikacja nie jest zatem prostym odzwierciedleniem etymologii słów, ta bowiem nie musi pozostawać w zgodzie z kulturową przynależnością ich denotatów. Wiadomo na przykład, że w procesie chrystianizacyjnym chrześcijańska terminologia religijna była tworzona z wykorzystaniem rodzimych zasobów językowych, ale jednostek takich jak *Bóg* czy *Duch Święty* nie uznajemy oczywiście za leksykalne relikty pierwotnych wierzeń słowiańskich, były to bowiem innowacje kształtowane na potrzeby nowego kultu. Podobnie wśród nazw postaci z demonologii ludowej napotykamy takie, które etymologicznie wywodzą się z języków obcych, ale ponieważ wrosły one w polski folklor i jego system wierzeniowy, zostaną tu potraktowane jako element tradycji rodzimej. Dokładne przyjrzenie się zawartości artykułów hasłowych oraz skonfrontowanie jej z dodatkową literaturą przedmiotu, dotyczącą zwłaszcza przedchrześcijańskich wierzeń Słowian (Baranowski 1981; Moszyński 1992; Szyjewski 2003; Dźwigoł 2004; Gieysztor 2006), zadecydowało o podzieleniu badanego materiału na rzeczowniki niby-osobowe nazywające postaci wywodzące się z:

- wierzeń rodzimych – słowiańskich i polskich,
- religii chrześcijańskiej,
- mitologicznej tradycji grecko-rzymskiej,
- ezoterycznej tradycji europejskiej,
- wierzeń germańskich,
- wierzeń żydowskich,
- wierzeń arabskich,
- religii hinduistycznej,
- współczesnej kultury popularnej.

Jako osobna grupa wyodrębnione zostały jednostki nazywające istoty nadprzyrodzone, ale mające na tyle ogólne, abstrakcyjne znaczenie oraz „wtórną”, to znaczy niezwiązaną pierwotnie ze sferą wierzeniową, etymologię, że trudno byłoby je powiązać z określoną tradycją kulturową. Poniżej zamieszczony został pełny wykaz analizowanych jednostek leksykalnych w podziale na kręgi kulturowe wraz z definicjami oraz informacją o pochodzeniu.

1. Nazwy postaci z wierzeń rodzimych – słowiańskich i polskich: *baba jaga*₁ ‘występująca w folklorze i bajkach dla dzieci negatywna postać, przedstawiana jako stara, bardzo chuda i koścista kobieta z pociągłą twarzą i charakterystycznym hakowatym nosem, złośliwa i lubiąca szkodzić innym, nierzadko zajmująca się czarami i obdarzona magiczną mocą’ (człon *jaga* < psł. *(j)ęga ‘jędza’); *biała dama*₁ ‘duch kobiety szlachetnie urodzonej, która umarła w tragicznych okolicznościach, według legend ukazujący się nocą w zamkach i pałacach’; *bies*

‘diabeł – zły duch’ (< psł. *běšǫ); *bogini*, ‘żeńska istota duchowa będąca przedmiotem kultu w religiach, które uznają istnienie wielu takich istot’ (por. *bóg*₁); *boginka* ‘w mitologiach i wierzeniach ludowych istota rodzaju żeńskiego mająca nadprzyrodzoną moc, zamieszkująca lasy, wody, pola lub inne miejsca bliskie naturze’ (por. *bóg*₁); *bożec* ‘istota lub jej wyobrażenie otaczane kultem religijnym’ (por. *bóg*₁); *bożek*₁ ‘ts.’ (por. *bóg*₁); *bóg*, ‘istota duchowa będąca przedmiotem kultu w religiach, które uznają istnienie wielu takich istot’ (< psł. *bogǫ ‘bóstwo’); *bóstwo*₁ ‘ts.’ (por. *bóg*₁); *chmurnik* ‘pół człowiek, pół demon, ze słowiańskich wierzeń ludowych, którego zadaniem było przesuwanie chmur po niebie oraz zsyłanie deszczu i gradu’ (< pol. *chmura*); *chochlik*₁ ‘złośliwy, figlarny duszek’ (może < brus. *chóchlik* ‘diabełek, skrzat żyjący za piecem’); *cień* ‘duch zmarłego’ (< psł. *tǣnǫ ‘ciemność, mrok, cień’); *czart* ‘diabeł – zły duch’ (< psł. *čŕtǫ ‘zły duch, demon, diabeł’); *czort*₁ ‘ts.’ (< ros. *čort*); *duch*₁ ‘bezcieleśna istota nadprzyrodzona budząca lęk wyglądem, którą według wierzeń niektórych kultur i religii może się stać człowiek po śmierci’ (< psł. *duchǫ); *duch*₂ ‘istota nadprzyrodzona, której ludzie przypisują tajemniczą, nieokreśloną moc mającą wpływ na ich życie’ (por. *duch*₁); *duszek* ‘mała, bezcieleśna istota nadprzyrodzona, która posiada moc mającą wpływ na ludzkie życie’ (por. *duch*₁); *dziwożona* ‘występująca w wierzeniach słowiańskich kobieta demon zamieszkująca lasy i bagna, złośliwa i nieprzychylna dla ludzi’ (< pol. *dziw* i *żona*); *gnieciuch* ‘występujący w wierzeniach ludowych demon duszący ludzi we śnie’ (< pol. *gnieść*); *gromowładca* ‘bóg, któremu przypisuje się zdolność miotania piorunów’ (< pol. *grom* i *władca*); *jędza*₁ ‘występująca w folklorze i bajkach dla dzieci negatywna postać, przedstawiana jako stara, bardzo chuda i koścista kobieta z pociągłą twarzą i charakterystycznym hakowatym nosem, złośliwa i lubiąca szkodzić innym, nierzadko zajmująca się czarami i obdarzona magiczną mocą’ (< psł. *ĕdza ‘niemoc, choroba; zła istota mogąca spowodować niemoc, chorobę’); *kłobuk* ‘demon opiekujący się dobytkiem i ogniskiem domowym, występujący w wierzeniach słowiańskich’ (etymologia niejasna); *krasnal*₁ ‘ekspresywnie o krasnoludku – malutkiej istocie baśniowej’ (por. *krasnoludek*); *krasnolud*₁ ‘ts.’ (por. *krasnoludek*); *krasnoludek*₁ ‘w baśniach malutka istota z brodą w czerwonym stroju i w spiczastej czapce, pomagająca ludziom’ (zrost poświadczonego w gwarach północnych *krasne ludki* ‘krasnoludki; pierwotnie ‘dobrzy, piękni ludzie’ lub ‘czerwoni ludzie’ – od koloru czapeczki’); *krwiopijca* ‘istota, która odżywia się krwią innych żywych istot’ (< pol. *krew* i *pić*); *kusy* ‘w wierzeniach ludowych diabeł – zły duch’ (< pol. *kusy*); *latawica*₁ ‘kobieta demon występująca w wierzeniach słowiańskich’ (< pol. *latać*); *latawiec*₁ ‘demon występujący w wierzeniach słowiańskich’ (< pol. *latać*); *mara*₁ ‘istota nadprzyrodzona, będąca duchem osoby zmarłej’ (< pñ. psł. *mara ‘widziadło, przywidzenie, urojenie’); *olbrzym*₁ ‘baśniowa istota, mająca postać człowieka, ale cechująca się zwykle ogromnymi rozmiarami i nadludzką siłą’ (< st.pol. *obrym* < psł. *ob(ǫ)rinǫ ‘dawna słowiańska nazwa plemienia Awarów’); *planetnik* ‘ts. co *chmurnik*’ (< dawnego pol., a potem gwarowego *planeta* < p.-łac. *planeta*); *pczwara*₁ ‘żywa istota o przerażającym wyglądem, nieprzypominającym żadnego ze znanych stworzeń’ (pñ. psł. *počvara ‘czynniczny, wybryk; istota odrażająca, monstrum’); *południca*₁ ‘występująca w wierzeniach słowiańskich kobieta demon ukazująca się latem na polach obsianych zbożem, atakująca ludzi, którzy przebywają w polu w południe’ (< pol. *południe*); *potwór*₁ ‘żywa istota o przerażającym wyglądem, nieprzypominającym żadnego ze znanych stworzeń’ (< wcześniejszego *potwora* < pñ. psł.

*potvora ‘twór, wytwór; stwór, stworzenie, żywa istota; coś przetworzonego, przekształconego, dziwnego, monstrum’); *przypołudnica* ‘ts. co *południca*,’ (< pol. *południe*); *Rokita* ‘diabeł, który według podań ludowych mieszka w dziupli wierzby’ (< psł. *orkyta ‘krzaczaste gatunki wierzby’); *rusalka*₁ ‘występujący w wierzeniach ludowych Słowian demon, na większości terenów słowiańskich wyobrażany sobie jako młoda, naga kobieta z długimi włosami, zamieszkująca zbiorniki wodne i wabiąca tam ludzi, szczególnie mężczyzn, w celu pozbawienia ich życia’ (< łac. *rosalia* ‘święto róż’); *rżana baba* ‘ts. co *południca*,’; *skarbnik* ‘legendarny duch kopalni strzegący ukrytych w niej skarbów’ (< pol. *skarb*); *skrzat*₁ ‘żyjąca w lasach fikcyjna istota przedstawiana m.in. jako niewielka postać przypominająca krasnoludka, mogąca przybierać różne formy oraz ingerująca w życie ludzkie’ (< st.-w.-niem. *scrato* ‘skrzat’); *strachy* ‘istoty nadprzyrodzone, które mogą ukazywać się ludziom i których ludzie się boją’ (< pol. *strach*); *straszydło*₁ ‘występująca w bajkach i ludowych wierzeniach istota wywołująca strach i napawająca grozą’ (< pol. *straszyć*); *strzyga*₁ ‘istota nadprzyrodzona, w której można rozpoznać zmarłą kobietę powracającą na ziemię za karę za złe uczynki’ (< łac. śred. *striga* ‘strzyga, wiedźma’ < łac. *strix*, *strigis* ‘sowa, puchacz’); *stwór* ‘żywa istota, której wygląd nie przypomina żadnego ze znanych stworzeń i w rezultacie budzi zdziwienie lub przeraża’ (< pol. *stworzyć*); *topielec* ‘pokutujący duch utopionego człowieka występujący w baśniach ludowych’ (< pol. *topiel*); *topielica* ‘występująca w wierzeniach słowiańskich kobieta demon będąca pośmiertnym wcieleniem młodej dziewczyny, która się utopiła, zamieszkująca zbiorniki wodne, do których wabi mężczyzn, by ich także utopić’ (< pol. *topiel*); *upiór*₁ ‘istota nadprzyrodzona o strasznym wyglądzie, będąca zagrożeniem dla żywych, którą według wierzeń niektórych kultur staje się zmarły powracający na ziemię za karę za złe uczynki’ (< psł. *qpirǔb / *qpirǔb, współczesna postać polska być może jako zapożyczenie wschodniosłowiańskie); *wampir*₁ ‘istota nadprzyrodzona, powstająca w nocy z grobu i atakująca ludzi, by wysssać z nich krew, pojawiająca się w wierzeniach różnych kultur’ (pożyczka wędrowną o źródłosłowie słowiańskim – zachł., st.bg. *vqpirǔb, por. *upiór*,); *wampirzyca*₁ ‘istota nadprzyrodzona będąca kobietą, powstająca w nocy z grobu i atakująca ludzi, by wysssać z nich krew, pojawiająca się w wierzeniach różnych kultur’ (por. *wampir*); *widmo*₁ ‘nadprzyrodzona istota, w której można rozpoznać osobę zmarłą, według legend różnych kultur pojawiająca się nagle, niematerialna i czasem mylona ze złudzeniem’ (< pol. *widzieć*); *wietrznica*₁ ‘w polskich wierzeniach ludowych kobieta demon, która pojawia się podczas wiatru, porywa różne przedmioty, a człowiekowi może m.in. odebrać mowę i połamać kości’ (< pol. *wiatr*); *wilkołak* ‘istota nadprzyrodzona pojawiająca się w wierzeniach wielu kultur, która w określonych okolicznościach może przemienić się z człowieka w wilka i pod tą postacią atakować ludzi i zwierzęta’ (< psł. *vľkodlakǔb (prawdopodobnie) ‘mający wilczą sierść’); *wodnica*₁ ‘ts. co *topielica*’ (< pol. *woda*); *wodnik* ‘fantastyczna postać żyjąca w stawach, jeziorach, rzekach lub morzach’ (< pol. *woda*); *zjawa*₁ ‘istota nadprzyrodzona, którą według niektórych wierzeń może stać się człowiek po śmierci, niemająca ciała, ukazująca się w formie mglistego oparu o przypominającym człowieka wyglądzie’ (< pol. *jawić się*); *zmora*₁ ‘nadprzyrodzona istota, zgodnie z wierzeniami różnych kultur będąca duchem osoby zmarłej i dręcząca ludzi podczas snu’ (< psł. *mora ‘istota mityczna, zjawa dusząca ludzi w czasie snu’); *zwodnica* ‘istota płci żeńskiej zwodząca kogoś lub uwodząca mężczyzn’ (< pol. *zwozić*).

2. Nazwy postaci z religii chrześcijańskiej: *anioł*₁ ‘istota duchowa, która zgodnie z wiarą żydów, muzułmanów i chrześcijan pośredniczy między Bogiem a ludźmi’ (< st.czes. *anjel* < łac. *Angelus*); *anioł stróż*₁ ‘w religiach chrześcijańskich: anioł stale opiekujący się wskazaną osobą’; *upadły anioł* ‘w religii chrześcijańskiej anioł, który zbuntował się przeciwko Bogu’; *aniołek*₁ ‘mały anioł – przedstawienie anioła – istoty duchowej jako ludzkiej postaci, zwykle dziecięcej ze skrzydłami’; *Bozia* ‘Bóg’ (por. *Bóg*); *Bóg* ‘istota duchowa, która zgodnie z wiarą żydów, muzułmanów i chrześcijan spowodowała powstanie świata i jest jego jedynym władcą’ (kalka łac. *Deus*); *Bóg Ojciec* ‘pierwsza osoba Trójcy Świętej w religii chrześcijańskiej’; *diabeł*₁ ‘potężny zły duch, w wyobrażeniach przybierający zwykle postać człowieka mającego rogi, ogon i kopyta, namawiający ludzi do złego postępowania’ (< st.czes. *diábel* < łac. *diabolus*); *diabełek*₁ ‘mały diabeł – zły duch’; *diablica*₁ ‘diabeł (zły duch) przedstawiany jako kobieta’; *Duch Święty* ‘w religii chrześcijańskiej trzecia osoba Trójcy Świętej, obok Boga Ojca i Jezusa Chrystusa’ (< łac. *Spiritus Sanctus*); *kaduk* ‘diabeł – zły duch’ (< eufemicznie od *kat* < eufemicznie od *diabeł*); *książę ciemności* ‘demon (używane przede wszystkim w odniesieniu do chrześcijańskiego szatana)’; *kusiciel* ‘zły duch namawiający człowieka do grzechu’ (pol. *kusić*); *Najwyższy Bóg* (< pol. *wyższy*); *niebiosa* ‘Bóg’ (< pol. *niebiosa*); *niebo* ‘Bóg’ (< pol. *niebo*); *Ojciec* ‘w religii chrześcijańskiej Bóg’ (< pol. *ojciec*); *Opatrzność* ‘Bóg’ (rzeczownik abstrakcyjny z przyrostkiem -ość od dawnego *opatrny* (st.pol. też *opatrnny*) ‘ogłędny, ostrożny, roztropny, przezorny, przewidujący, zapobiegliwy; opatrzone, zabezpieczone, zaopatrzone’); *Pan*₁ ‘Bóg’ (< pol. *pan*); *Stworzyciel* ‘Bóg’ (słowiańska kalka chrześcijańskiego terminu **sъtvori-tel’b* < *sъtvoriti; por. łac. *creātor* : *creāre*, gr. *poiētes* : *poiēō*); *Stwórca* ‘Bóg’ (słowiańska kalka chrześcijańskiego terminu; por. *Stworzyciel*); *syn ciemności* ‘demon’ (używane przede wszystkim w odniesieniu do chrześcijańskich diabłów, upadłych aniołów); *szatan*₁ ‘potężny zły duch namawiający ludzi do złego postępowania’ (< łac. *satanas* < hebr. *sātān* ‘przeciwnik, wróg’); *Wszechmocny* ‘Bóg’ (< pol. *wszechmocny*); *Wiekuiasty* ‘Bóg’ (< pol. *wiekuiasty*).

3. Nazwy postaci z mitologicznej tradycji grecko-rzymskiej: *centaur* ‘w mitologii greckiej: istota z dolną częścią ciała taką jak u konia oraz torsem i głową człowieka’ (< gr. *Kéntauros*); *demon*₁ ‘istota nadprzyrodzona, zwykle obdarzona znaczną mocą, niebezpieczna i wywołująca lęk, pojawiająca się w wierzeniach różnych kultur i religii’ (< łac. *Daemon* < gr. *daímōn* ‘zły duch’); *driada* ‘w mitologii greckiej nimfa leśna żyjąca w drzewie’ (< łac. *Dryas*, *Dryadis* < z gr. *Dryás*, *Dryádos*); *duch miejsca*₁ ‘opiekuncky duch strzegący jakiegoś miejsca’ (< łac. *genius loci*); *faun*₁ ‘w mitologii rzymskiej: bożek płodności i urodzaju, przedstawiany jako mężczyzna z kozłimi nogami i rogami’ (łac. *Faunus*); *geniusz*₁ ‘duch opiekuncky znany z mitologii rzymskiej’ (łac. śred. *genius* ‘duch, umysł (bóstwo); talent, zdolności’); *genius loci*₁ ‘ts. co *duch miejsca*’ (< łac.); *geniusz miejsca*₁ ‘ts. co *duch miejsca*’ (< łac. *genius loci*); *gigant*₁ ‘w mitologii greckiej olbrzym mający skrzydła i węże zamiast nóg, uosabiający dzikie siły przyrody’ (< łac. *Gigantes* ‘Giganci’ < gr. *Gíγantes*); *hamadriada* ‘w mitologii greckiej: nimfa będąca opiekunką drzewa’ (< gr. *hamadryádes* ‘hamadriady, dosł. współżyjące z drzewami’); *lemur*₁ ‘według wierzeń starożytnych Rzymian duch będący duszą zmarłej osoby’ (< ang. *lemur*, fr. *lémur* < łac. *lemurēs* ‘cienie zmarłych, złe duchy, upiory’); *nimfa*₁ ‘w mitologii greckiej i rzymskiej piękna, młoda boginka

zamieszkująca lasy, wody lub grotty' (< łac. *nympha* 'boginka' < gr. *nýmphē* 'narzeczona; bratanica; dziewczyna; młoda kobieta; nimfa'); *Pan* 'w mitologii greckiej: bóg opiekuńczy lasów i pól, strzegący pasterzy oraz ich trzody, przedstawiany w postaci człowieka z nogami i rogami kozła' (< gr. *Pán*); *satyr*₁ 'w mitologii greckiej bożek płodności i urodzaju, przedstawiany jako mężczyzna z kozłimi nogami i rogami' (< gr. *Sáturos*); *syrena*₁ 'w mitologii greckiej i w poda- niach ludowych nimfa morska przybierająca postać pół kobiety, pół ryby, wabiąca swym śpie- wem żeglarzy i prowadząca ich w niebezpieczne miejsca' (< fr. *sirène* < łac. *Siren* < *Seirén*); *try- ton*₁ 'mitologiczna postać z orszaku Posejdona, przedstawiana w malarstwie i rzeźbie jako istota, która w połowie jest człowiekiem, a w połowie rybą' (< gr. *Trítón*); *tytan*₁ 'w mitologii greckiej jeden z bogów – olbrzymów, którzy stoczyli z Zeusem nieudaną walkę o władzę' (< gr. *Titán*).

4. Nazwy postaci ze współczesnej kultury popularnej: *człowiek śniegu* 'tajemnicza istota podobna do człowieka lub małpy, której istnienia nikt nie udowodnił, a która żyje podobno w Himalajach i widywana bywa przez tubylców oraz himalaistów'; *kosmita*₁ 'istota zamieszku- jąca planetę inną niż Ziemia' (< pol. *kosmos* < gr. *kósmos*); *Marsjanin* 'wymyślona przez ludzi istota, która zamieszkuje planetę Mars' (< *Mars*); *Marsjanka* 'wymyślona przez ludzi istota płci żeńskiej, zamieszkująca planetę Mars' (< *Mars*); *ufok* 'ts. co *kosmita*₁' (< *ufo* < ang. *UFO*); *ufoludek* 'ts. co *kosmita*₁' (< ang. *UFO* i pol. *ludek*); *yeti* 'tajemnicza istota podobna do czło- wieka lub małpy, której istnienia nikt nie udowodnił, żyjąca podobno w Himalajach i widy- wana przez tubylców i himalaistów' (< tyb.); *zombie/zombi* 'istota nadprzyrodzona, która po śmierci została ożywiona według wierzeń dzięki magii lub w wyniku choroby bądź ugryzienia jeszcze za życia przez istotę tego samego rodzaju' (ang. *zombie, zombi* z zachafr. *zumbi* 'osoba zmarła, która może ożyć dzięki magii'); *zombiak* 'ts.' (< *zombi*).

5. Nazwy postaci z ezoterycznej tradycji europejskiej: *gnom*₁ 'istota niskiego wzrostu, według dawnych wierzeń ludowych mieszkająca pod ziemią, strzegąca skarbów lub kopalni, niekiedy przedstawiana jako złośliwa lub nieprzychylna ludziom' (< łac. *gnomus* (XVI w.) – nazwa wymyślona przez Paracelsusa od gr. *gnómē* 'rozum' albo od sztucznie ukutego *gēnomos* 'mieszkający w ziemi'); *homunkulus*₁ 'karłowata istota o cechach ludzkich, którą, według średniowiecznych legend, próbowali stworzyć alchemicy' (< łac. *homunculus* 'człowieczek'; nazwa wymyślona przez Paracelsusa); *inkub* 'zły duch, który nawiedza kobiety podczas snu' (< łac. *incubus*); *karzeł*₁ 'fikcyjna istota, przedstawiana jako miniatura człowieka' (może: < śr.-w.-niem. *karl* 'człowiek, mąż, ukochany'); *karzełek*₁ 'fikcyjna istota, przedstawiana jako miniatura człowieka' (por. *karzeł*).

6. Nazwa postaci z wierzeń germańskich: *elf* 'istota nadprzyrodzona wywodząca się z mito- logii germańskiej, pierwotnie wyobrażana jako duszek zamieszkujący lasy, doliny czy źródła, w późniejszej literaturze fantastycznej przedstawiana zaś jako postać przypominająca czło- wieka o spiczastych uszach' (< niem. *Elf* 'w mitologii germańskiej duch leśny lub wodny'); *troll*₁ 'fikcyjna, brzydka istota, przypominająca wyglądem człowieka, złośliwa wobec ludzi' (< nord.).

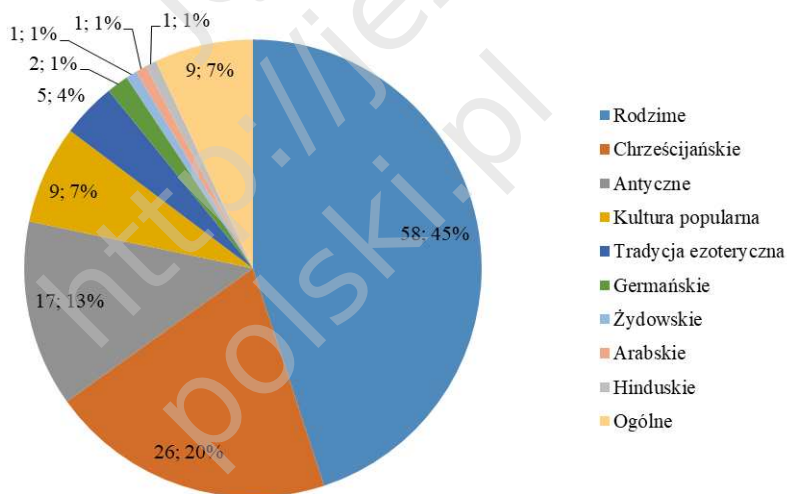
7. Nazwa postaci z tradycji żydowskiej: *golem* 'legendarna, ulepiona z gliny sztuczna istota, ożywiona magicznym zaklęciem, wykonująca polecenia swojego twórcy' (< hebr. *gōlem* 'postać ulepiona z gliny; (wcześniej:) bryła; bezkształtna masa, zarodek').

8. Nazwa postaci z wierzeń arabskich: *dżin/dżinn* ‘istota nadprzyrodzona, mająca zły lub dobry wpływ na losy ludzkie, którą według arabskich baśni dzięki zaklęciom można uwięzić albo sobie podporządkować’ (< ang. *Jinn*, fr. *djinn*, niem. *Dschinn* < arab. *dżinn* ‘demony, duchy’).

9. Nazwy postaci z religii hinduistycznej: *awatar/avatař/avatařa* ‘wcielenie boga Wisznu lub innych bogów istniejących w religii hinduistycznej’ (< ang. *Avatar*, fr. *Avatar*, niem. *Avatar* < sanskr. *avatāra* ‘zejście istot nadprzyrodzonych na ziemię w różnych postaciach’).

10. Słownictwo o znaczeniu ogólnowierzeniowym: *moce* ‘tajemnicze siły lub istoty, o których sądzi się, że są przyczyną niewytłumaczalnych zjawisk lub zdarzeń’ (< pol. *moc*); *monstrum* ‘żywa istota o przerażającym wyglądzie, nieprzypominającym żadnego ze znanych stworzeń’ (< łac.); *niebianin* ‘mityczna istota zamieszkująca niebo lub Olimp’ (< pol. *niebo*); *opiekun* ‘osoba święta lub bóstwo, których rolę, zgodnie z wierzeniami, jest opieka nad kimś lub nad czymś’ (< pol. *opiekun*); *opiekunka* ‘święta kobieta lub bogini, których rolę, zgodnie z wierzeniami, jest opieka nad kimś lub nad czymś’ (< pol. *opiekunka*); *patron* ‘ts. co *opiekun*’ (< łac. *patrōnus*); *patronka* ‘ts. co *opiekunka*’ (< *patron*); *stworzyciel* ‘istota, która według pewnych wierzeń spowodowała powstanie świata i innych bogów, będąca przedmiotem kultu, przedstawiana w postaci człowieka, zwierzęcia lub zjawiska przyrody’ (< pol. *stworzyć*); *stwórca* ‘ts.’ (< pol. *stworzyć*).

Zbiorcze dane frekwencyjne na temat rozwarstwienia kulturowego analizowanej leksyki przedstawiono na wykresie 1.

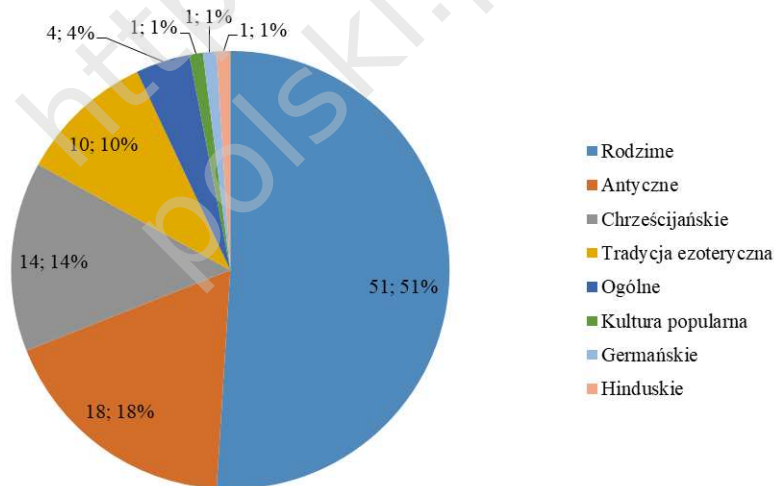
Wykres 1

Jak widać, wśród badanych rzeczowników niby-osobowych najobficiej reprezentowane są nazwy istot nadprzyrodzonych związanych z tradycją rodzimą, stanowią one blisko połowę rozpatrywanego zbioru. Ślady wierzeń przedchrześcijańskich i ludowych we współczesnej polszczyźnie są zatem bardzo wyraźne, co pozostaje w pewnej sprzeczności z obiegowymi

opiniami, jakoby chrześcijaństwo wyparło zupełnie z pamięci kulturowej Polaków „wiarę przodków”. Oczywiście należy mieć na uwadze charakter materiału, na który składają się głównie jednostki oznaczające demony i zjawiska parademoniczne. Pozostaje to w zgodzie z opinią Aleksandra Gieysztora (2006: 250), który stwierdził, że Kościół skutecznie wytępił kult bóstw wyższego rzędu, natomiast demonologia pozostawiła w kulturze Słowian bardzo trwałe ślady. Udział w badanym słownictwie tradycji chrześcijańskiej i antycznej okazał się zdecydowanie mniejszy, co może nieco zaskakiwać, choć i tak jest on oczywiście znaczny, stanowi dobitne świadectwo wielowiekowego wpływu cywilizacji łacińskiej na tradycję polską. Ciekawym zjawiskiem wydaje się wyraźna obecność nazw istot wprowadzonych do szerokiej świadomości przez współczesną sztukę rozrywkową (horror, filmy science fiction), takich jak *ufoludek* czy *zombie*. Można ją uznać za dowód na rzecz – stawianej przez badaczy (por. np. Ożóg 2007) – tezy o silnym wpływie kultury popularnej na słownictwo współczesnej polszczyzny. W sposób bardziej znaczący dochodzi jeszcze do głosu tylko wpływ europejskiej ezoteryki, pozostałe tradycje reprezentowane są śladowo.

Wiele badanych haseł oprócz podanych wyżej podstawowych znaczeń wierzeniowych (religijnych, mitologicznych) zawiera również znaczenia wtórne, przeważnie metaforyczne. Dotyczy to aż 60, a zatem blisko połowy spośród nich (47 procent). Trzeba jeszcze nadmienić, że w części haseł pojawia się więcej niż jedno znaczenie dodatkowe – WSJP PAN notuje ich w sumie 100. Okazuje się zatem, że rzeczowniki niby-osobowe stanowią w polszczyźnie istotną bazę dla procesów derywacji semantycznej. W związku z tym kolejnym etapem analizy stała się rekonstrukcja tych mechanizmów derywacyjnych oraz próba wyjaśnienia kierunków zmian znaczeniowych. Najpierw przyjrzyjmy się danym statystycznym, pokazującym aktywność znaczeniową nazw postaci z poszczególnych tradycji kulturowych. Wykres 2 informuje, ile wtórnych jednostek leksykalnych przypada na każdą z kategorii.

Wykres 2

Widać wyraźnie, że również w tym wypadku zaznacza się zdecydowana dominacja tradycji „słowiańsko-ludowej”. Wydaje się, że rodzime niechrześcijańskie wątki wierzeniowe pozostają istotnym komponentem polskiego imaginariu kulturowego, skoro stanowią czytelny model dla tak wielu wtórnych znaczeń leksemów. Aktywność znaczeniowa słownictwa „chrześcijańskiego” pozostaje stanowczo mniejsza, choć również można ją uznać za znaczącą. Ważne źródło wtórnych jednostek leksykalnych stanowią nazwy istot z wierzeń antycznych oraz tradycji ezoterycznej, na co wpływ ma zapewne fakt, że właściwości tych postaci są dobrze znane dzięki literaturze i innym tekstom kultury. Produktywność znaczeniowa rzeczowników z kręgu kultury popularnej jest już mniejsza, co można tłumaczyć tym, że jest to jeszcze stosunkowo świeży element słownictwa polskiego. Inne tradycje kulturowe nie odgrywają istotnej roli jako baza wtórnych jednostek leksykalnych.

Chociaż dodatkowe znaczenia rzeczowników niby-osobowych są mocno zróżnicowane, da się w ich obrębie zauważyć regularnie powtarzające się kierunki przesunięć semantycznych i na tej podstawie wyodrębnić ogólne kategorie nominacyjne. Podział taki ma oczywiście charakter typologii, a nie ścisłej klasyfikacji, opiera się bowiem na nieco arbitralnej decyzji badacza o uznaniu pewnych składników ciągów definicyjnych jednostek słownikowych za szczególnie wyraziste. W rzeczywistości wiele z badanych słów można by zaliczyć jednocześnie do różnych paradygmatów semantycznych. Mimo wszystko wydaje się, że proponowana typologia pokazuje dość dobrze zróżnicowanie dalszych znaczeń nazw istot nadprzyrodzonych. Mamy wśród nich zatem:

1. Nazwy osób wskazujące na ich cechy fizyczne: *gnom*₂ ‘człowiek niskiego wzrostu lub małe dziecko, niekiedy o zdeformowanym ciele, budząca negatywne odczucia mówiącego’; *karzeł*₂ ‘osoba bardzo niskiego wzrostu, który jest spowodowany zaburzeniami hormonalnymi w okresie dzieciństwa’; *karzełek*₂ ‘ekspresywnie o osobie niskiego wzrostu’; *krasnal*₂ ‘dziecko w wieku przedszkolnym lub wczesnoszkolnym’; *krasnal*₃ ‘osoba niskiego wzrostu’; *krasnoludek*₂ ‘ts.’; *monstrum*₂ ‘osoba wyróżniająca się spośród innych szczególną brzydotą lub uważana za odrażającą z innych przyczyn’; *olbrzym*₂ ‘cechujący się bardzo dużymi rozmiarami człowiek, zwierzę, rzecz’; *poczwara*₂ ‘ktoś lub coś charakteryzujący się szczególną brzydotą’; *potwór*₂ ‘osoba wyróżniająca się spośród innych szczególną brzydotą’; *skrzat*₂ ‘małe dziecko’; *skrzat*₃ ‘ts. co *krasnal*₃’; *straszydło*₂ ‘osoba, która budzi niechęć z powodu niestaranego lub dziwacznego wyglądu swojej fryzury, makijażu, ubioru lub z powodu ogólnego złego wrażenia wywołanego przez jej wygląd’; *syrena*₂ ‘kobieta pełna wdzięku, wabiąca mężczyzn’.

2. Nazwy osób wskazujące na ich cechy psychiczne: *anioł*₂ ‘człowiek, który jest niezwykle dobry dla innych’; *baba jaga*₂ ‘niesympatyczna i złośliwa kobieta’; *geniusz*₂ ‘osoba obdarzona najwyższym poziomem zdolności’; *gnom*₃ ‘osoba, która według mówiącego ma zły charakter, szkodzi innym lub postępuje nieuczciwie’; *jędza*₂ ‘ts. co *baba jaga*₂’; *monstrum*₃ ‘osoba uznawana w swoim postępowaniu za szczególnie złośliwą lub okrutną, a wręcz pozbawioną ludzkich uczuć’; *wietrznica*₂ ‘kobieta nieodpowiedzialna, lekkomyślna i nietraktująca niczego i nikogo zbyt poważnie’; *potwór*₃ ‘ts. co *monstrum*₃’.

3. Nazwy osób wskazujące na ich działania: *anioł stróż*₂ ‘osoba, która opiekuje się kimś lub czymś i pomaga komuś’; *anioł stróż*₃ ‘tajny agent śledzący daną osobę’; *aniołek*₂ ‘dziecko,

które zachowuje się grzecznie i ładnie wygląda); *aniołek*₃ ‘ekspresywnie o aniele – dobrym człowieku’; *diabełek*₂ ‘energiczne dziecko, które często rozrabia’; *faun*₂ ‘lubieżny, starszy mężczyzna, który natarczywie okazuje zainteresowanie kobietom’; *latawica*₂ ‘kobieta lub dziewczyna często korzystająca z rozrywek poza domem’; *latawiec*₂ ‘osoba często korzystająca z rozrywek poza domem’; *satyr*₂ ‘ts. co *faun*₂’; *stwórca*₂ ‘osoba, która coś stworzyła, zwykle artysta’; *troll*₂ ‘osoba, która w dyskusjach internetowych celowo zamieszcza wpisy złośliwe, dyskredytujące innych użytkowników lub niezwiązane z tematem danej dyskusji’; *wampir*₂ ‘osoba, która nocami napada na ludzi i seryjnie ich zabija, często na tle seksualnym’; *wampir*₃ ‘osoba czerpiąca siłę z energii ludzi, którzy stają się jej ofiarami’; *wampirzyca*₂ ‘kobieta bardzo pewna siebie, tajemnicza, wyzywająca i atrakcyjna pod względem seksualnym, która celowo kusi i uwodzi mężczyzn’.

4. Nazwy osób służące wyrażeniu ogólnej oceny (estetycznej, moralnej itp.): *anioł*₃ ‘osoba lub zjawisko uważane za uosobienie lub oznakę czegoś’; *bogini*₂ ‘kobieta przewyższające inne pod względem urody, wdzięku lub innych cech, i z tego powodu podziwiana bądź uwielbiana’; *bożek*₂ ‘osoba lub rzecz będąca przesadnie i bezkrytycznie uwielbiana’; *bóg*₂ ‘osoba lub rzecz bezkrytycznie uwielbiana’; *bóstwo*₂ ‘osoba lub rzecz będąca przedmiotem uwielbienia’; *czort*₂ ‘osoba budząca niechęć albo uznanie mówiącego z powodu swych złych skłonności lub nadzwyczajnych zdolności’; *demon*₂ ‘osoba uznawana za uosobienie jakiejś siły lub cechy’; *duch*₃ ‘metaforycznie o człowieku jako istocie duchowej’; *diabeł*₂ ‘ts. co *czort*₂’; *diablica*₂ ‘kobieta budząca niechęć albo uznanie mówiącego z powodu swych złych skłonności lub nadzwyczajnych zdolności’; *gigant*₂ ‘człowiek obdarzony niezwykłą siłą lub szczególnymi zdolnościami’; *karzeł*₃ ‘ktoś lub coś gorszego od innych pod jakimś względem’; *karzełek*₃ ‘ekspresywnie o kimś lub czymś gorszym od innych pod jakimś względem’; *kosmita*₂ ‘osoba, której wygląd, zachowanie lub poglądy są uważane za dziwne, ponieważ odbiegają od przyjętych norm’; *olbrzym*₃ ‘ktoś niezwykle wybitny w danej dziedzinie’; *szatan*₂ ‘ts. co *czort*₂’; *strzyga*₂ ‘kobieta, do której mówiący czuje niechęć z powodu jej postępowania lub wyglądu’; *tytan*₂ ‘człowiek wyróżniający się niezwykłą siłą lub szczególnymi zdolnościami’; *zmora*₂ ‘kobieta, do której czujemy niechęć i której przypisujemy skłonność do dręczenia ludzi, często charakteryzująca się bladym, mizernym wyglądem’.

5. Nazwy zjawisk będących wytworami psychiki człowieka lub odbiciem przeżyć psychicznych: *chochlik*₃ ‘wesoły błysk w spojrzeniu’; *mara*₂ ‘nieprzyjemne złudzenie wzrokowe’; *zjawa*₂ ‘to, co ktoś widzi w świecie realnym lub w umyśle, a co nie jest częścią rzeczywistości’; *zmora*₃ ‘coś dręczącego i budzącego obawę, co stale powraca w myślach lub pojawia się we śnie’.

6. Nazwy procesów, zjawisk, którym człowiek podlega: *demon*₃ ‘niekontrolowana moc, której przypisuje się panowanie nad jakimiś uczuciami lub działaniami’; *duch miejsca*₂ ‘szczególna atmosfera panująca w jakimś miejscu’; *genius loci*₂ ‘ts.’; *geniusz miejsca*₂ ‘ts.’; *poczwara*₃ ‘zdarzenie bądź zjawisko postrzegane jako zagrożenie lub coś, co mimo przemienienia wywiera wpływ na sytuację obecną’; *straszydło*₃ ‘zjawisko wywołujące strach w określonych kręgach społecznych’; *upiór*₂ ‘minione zdarzenie, zjawisko lub osoba, których wpływ jest nadal odczuwalny lub postrzegany jako zagrożenie’; *widmo*₂ ‘ts. co *poczwara*₃’; *zmora*₄ ‘osoba, zdarzenie bądź zjawisko postrzegane jako uciążliwe, dręczące i których trudno się pozbyć’.

7. Nazwy zwierząt: *lemur*₂ ‘niewielkie zwierzę o sylwetce małpki, mające puszyste futro, długi ogon oraz małą głowę z wydłużonym pyskiem i osadzonymi blisko siebie oczami, występujące na Madagaskarze i żyjące głównie na drzewach’; *nimfa*₂ ‘końcowy etap rozwoju larwy niektórych owadów i pajęczaków’; *nimfa*₃ ‘papuga o szarym grzbiecie i brzuchu, żółtym czubie i pomarańczowych plamkach pod oczami, zamieszkująca tereny Australii’; *południca*₂ ‘motyl dzienny o wielobarwnych skrzydłach, występujący na całym świecie w wielu gatunkach’; *rusałka*₂ ‘motyl, który ma słabo rozwinięte przednie odnóża i różnokolorowe ubarwienie’; *syrena*₃ ‘zwierzę mające do 9 metrów długości, z dwiema płetwiastymi kończynami i ogonem jak u walenia, żyjące na Pacyfiku, wytępione przez ludzi w XVIII wieku z powodu smacznego mięsa’; *tryton*₂ ‘traszka – zwierzę podobne do jaszczurki’; *wampir*₄ ‘nietoperz spotykany w Ameryce Środkowej i Południowej, odżywiający się wyłącznie krwią innych ssaków i ptaków’.

8. Nazwy obiektów materialnych wskazujące na ich określone cechy: *anioł*₄ ‘przedstawienie anioła – istoty duchowej jako ludzkiej postaci ze skrzydłami’; *biała dama*₂ ‘w języku narkomanów: kokaina’; *gigant*₃ ‘coś, co dużymi rozmiarami lub znaczeniem zwraca uwagę mówiącego’; *karzeł*₄ ‘coś o rozmiarach wyraźnie mniejszych od innych obiektów tego gatunku’; *karzeł*₅ ‘gwiazda o stosunkowo niewielkiej średnicy, dużej gęstości i małej jasności’; *karzełek*₄ ‘ekspresywnie o czymś o rozmiarach wyraźnie mniejszych od innych obiektów tego gatunku’; *latawiec*₃ ‘konstrukcja latająca zrobiona z listewek i rozpiętego na nich papieru lub płótna’; *monstrum*₄ ‘coś o dużej sile lub potężnych rozmiarach’; *potwór*₄ ‘coś o potężnych rozmiarach, wyróżniających daną rzecz spośród innych, podobnych’; *straszydło*₄ ‘coś, co w opinii mówiącego jest bardzo brzydkie i szpecące’; *syrena*₄ ‘urządzenie wytwarzające głośny sygnał dźwiękowy, spełniający funkcję informacyjną lub alarmową’; *szatan*₃ ‘niejadalny grzyb podobny do borowika’; *szatan*₄ ‘bardzo mocna czarna kawa’; *widmo*₃ ‘obiekt, osoba lub środek lokomocji, które nie spełniają swoich zadań albo pojawiają się i znikają niespodziewanie, przez co sprawiają wrażenie nierzeczywistych’; *wodnica*₂ ‘linia biegnąca wzdłuż kadłuba statku wyznaczająca poziom spokojnej wody przy określonym zanurzeniu danej jednostki pływającej’.

9. Nazwy intelektualnych wytworów człowieka i pojęć abstrakcyjnych: *awatar/avatar/avatara*₂ ‘wirtualna postać symbolizująca określonego użytkownika Internetu lub stworzona przez oprogramowanie jako element wirtualnej rzeczywistości’; *chochlik*₂ ‘drobny błąd w opublikowanym tekście, który może zmienić jego sens’; *duch*₄ ‘metaforycznie o charakterystycznych dla kogoś lub czegoś ideach, postawach’; *duch*₅ ‘niematerialna część świata, zwykle uznawana za podstawowy element wszystkiego, co materialne’; *homunkulus*₂ ‘graficzna ilustracja neuronów sensorycznych lub motorycznych poszczególnych części ciała w korze mózgu’; *widmo*₄ ‘rozkład napięcia jakiejś wielkości fizycznej w zależności od pewnego parametru charakteryzującego tę wielkość’.

10. Nazwy innych istot fantastycznych (literackich, wierzeniowych): *aniołek*₄ ‘zgodnie z wierzeniami dzieci w niektórych regionach Polski – istota, która przynosi prezenty w Wigilię Bożego Narodzenia’; *krasnal*₄ ‘ekspresywnie o krasnoludzie – w fantasy istocie niższej od przeciętnego człowieka’; *krasnolud*₂ ‘w fantasy istota niższa od przeciętnego człowieka, mocno zbudowana i mająca długą brodę’.

W badanym materiale bardzo wyraźnie zaznacza się antropocentryzm, większość znaczeń bowiem w sposób mniej lub bardziej bezpośredni odnosi się do ludzi. W wypadku jednostek charakteryzujących cechy fizyczne człowieka u podstaw ich powstania leży przeważnie jakiś wyrazisty sem denotacyjny ze znaczenia wyjściowego, który zostaje zachowany w znaczeniu docelowym po zmianie archisemu (por. Tokarski 1987: 139); tak dzieje się chociażby w częstym schemacie metaforycznym MAŁA ISTOTA MITYCZNA → MAŁY CZŁOWIEK. Jeśli chodzi o znaczenia opisujące życie umysłowe ludzi czy też służące wyrażeniu ocen, to opisany wyżej mechanizm również się pojawia, ale istotniejszą rolę w procesie derywacji semantycznej zdaje się odgrywać szeroka sfera konotacji (Tokarski 1987: 141), a czasem również asocjacji kulturowych. Przykładami mogą być takie kierunki zmian znaczeniowych, jak: ISTOTA O NIEWYRAŻNYM WYGLĄDZIE → ZJAWISKO BĘDĄCE ŹRÓDŁEM NIEPOKOJU (np. *mara*₂, *widmo*₂, *zmora*₃) czy ISTOTA ZWIĄZANA ZE SFERĄ MAGII → ZŁA KOBIETA (*baba jaga*₂, *jędza*₂). W drugim wypadku wpływ obrazów znanych z tekstów kultury jest chyba decydujący. Wśród jednostek nieodnoszących się do ludzi dominują nazwy zwierząt oraz obiektów materialnych. Pierwsze z nich zdają się opierać na ogólnych asocjacjach związanych z wyglądem czy zachowaniem, wyjątkowo można wskazać wyrazisty sem motywujący znaczenie wtórne (*wampir*₄), przy czym należy pamiętać, że są to nazwy konwencjonalne, czasem międzynarodowe (*lemur*₂). Określenia obiektów materialnych najczęściej eksponują ich rozmiar. Rzadko zdarza się, by rzeczowniki niby-osobowe służyły do nazwania innych niż w znaczeniu wyjściowym istot nadprzyrodzonych³.

Istotne światło na mechanizmy derywacji semantycznej leżące u podstaw wtórnych znaczeń rzeczowników niby-osobowych rzuca rekonstrukcja ich nacechowania aksjologicznego. Została ona przeprowadzona na drodze analizy zarówno samych definicji, jak i kolokacji oraz cytatów. Poniższy wykaz przedstawia jednostki leksykalne nawiązujące do poszczególnych tradycji kulturowych w podziale na takie, które wnoszą wartościowanie pozytywne (Poz.) lub negatywne (Neg.) bądź też zachowują charakter neutralny (Neutr.).

1. Wierzenia rodzimie – Poz.: *bogini*₂, *chochlik*₃, *olbrzym*₃; Neg.: *baba jaga*₂, *biała dama*₂, *bożek*₂, *bóg*₂, *chochlik*₂, *czort*₂, *jędza*₂, *krasnal*₃, *krasnołudek*₂, *latawica*₂, *latawiec*₂, *mara*₂, *poczwara*₂, *poczwara*₃, *potwór*₂, *potwór*₃, *skrzat*₃, *straszydło*₂, *straszydło*₃, *straszydło*₄, *strzyga*₂, *upiór*₂, *wampir*₂, *wampir*₃, *wampir*₄, *wampirzyca*₂, *widmo*₂, *widmo*₃, *wietrznica*₂, *zmora*₂, *zmora*₃, *zmora*₄; Neutr.: *bóstwo*₂, *duch*₃, *duch*₄, *duch*₅, *krasnal*₂, *krasnal*₄, *krasnołud*₂, *latawiec*₃, *olbrzym*₂, *południca*₂, *rusałka*₂, *skrzat*₂, *potwór*₄, *widmo*₄, *wodnica*₂, *zjawa*₂.

2. Tradycja antyczna – Poz.: *geniusz*₂, *gigant*₂, *syrena*₂, *tytan*₂; Neg.: *demon*₂, *faun*₂, *satyr*₂; Neutr.: *demon*₃, *duch miejsca*₂, *geniusz loci*₂, *geniusz miejsca*₂, *gigant*₃, *lemur*₂, *nimfa*₂, *nimfa*₃, *syrena*₃, *syrena*₄, *tryton*₂.

3. Chrześcijaństwo – Poz.: *anioł*₂, *anioł stróż*₂, *aniołek*₂, *aniołek*₃, *aniołek*₄; Neg.: *anioł stróż*₃, *diabeł*₂, *diabełek*₂, *diablica*₂, *szatan*₃; Neutr.: *anioł*₃, *anioł*₄, *szatan*₂, *szatan*₄.

4. Ezoteryka – Neg.: *gnom*₂, *gnom*₃, *karzeł*₂, *karzeł*₃, *karzeł*₄, *karzełek*₂, *karzełek*₃, *karzełek*₄; Neutr.: *homunkulus*₂, *karzeł*₅.

3 Wymieniłem tu tylko najbardziej charakterystyczne, ogólne tendencje zauważalne w badanym materiale. Szczegółowe omówienie procesów derywacyjnych leżących u podstaw wszystkich znaczeń wtórnych zdecydowanie przekraczałoby ramy artykułu.

5. Terminy ogólne – Neg.: *monstrum*₂, *monstrum*₃; Neutr: *monstrum*₄, *stwórca*₂.
6. Kultura popularna – Neg.: *kosmita*₂.
7. Wierzenia germańskie – Neg.: *troll*₂.
8. Hinduizm – Neutr.: *awatar/awatar/avatara*₂.

Podsumowanie ilościowe zawarte zostało w poniższej tabeli.

TRADYCJE KULTUROWE	POZ.		NEG.		NEUTR.	
	LICZBA	%	LICZBA	%	LICZBA	%
Wierzenia rodzimie	3	6	30	59	18	35
Tradycja antyczna	4	22	3	17	11	61
Chrześcijaństwo	5	36	5	36	4	29
Ezoteryka	0	0	8	80	2	20
Terminy ogólne	0	0	2	50	2	50
Kultura popularna	0	0	1	100	0	0
Wierzenia germańskie	0	0	1	100	0	0
Hinduizm	0	0	0	0	1	100
W sumie	12	12	50	50	38	38

Okazuje się, że użyciu nazw istot nadprzyrodzonych w znaczeniach wtórnych towarzyszy najczęściej nacechowanie negatywne, rzadziej ma ono charakter neutralny, najrzadziej zaś służy wyrażeniu wartościowania pozytywnego. Warto w tym miejscu przywołać znaną z semantyki kognitywnej koncepcję wielkiego łańcucha bytów jako podstawy metafor konceptualnych (por. Krzeszowski 1997: 161–167; 1998). Zakłada ona, że mówienie o bytach hierarchicznie niższych w kategoriach bytów hierarchicznie wyższych (np. konceptualizacja człowieka jako boga – deifikacja, zwierzęcia jako człowieka – antropomorfizacja) wyjściowo wiąże się z dodatnim ładunkiem aksjologicznym. Choć istoty nadprzyrodzone można by postrzegać jako generalnie znajdujące się w łańcuchu bytów wyżej niż ludzie, nie mówiąc o innych istotach i obiektach materialnych, badany materiał nie potwierdza, by w polszczyźnie takie ich waloryzowanie dominowało. O nacechowaniu konkretnych znaczeń metaforycznych zdaje się decydować przede wszystkim wyjściowe znaczenie rzeczownika niby-osobowego, a mówiąc dokładniej – kulturowe wyobrażenie danej postaci. Jeśli jest ona postrzegana jako zła, groźna lub odrażająca, zmiana bieguna aksjologicznego nie będzie następowała zbyt często, choć jest oczywiście możliwa, jak zresztą w wypadku wszelkich metafor konceptualnych (por.: *olbrzym*₃, *szatan*₂). Uważam jednak, że istotną rolę może tu odgrywać również stwierdzana dla polszczyzny (Tokarski 2001: 368) dominacja perspektywy chrześcijańskiej, która

nakazuje postrzegać raczej negatywnie istoty nadprzyrodzone inne niż Bóg monoteistyczny i byty mu służące. Z takiej tendencji zdają się częściowo wyłamywać postaci znane z tradycji antycznej, ale warto pamiętać, że w naszej kulturze funkcjonowały one zasadniczo tylko jako motywy literackie. Natomiast obraz demonów słowiańskich wyłaniający się z analizy metaforycznych znaczeń ich nazw jest zdecydowanie negatywny, pomimo że nawet w nowszych wierzeniach ludowych nie zawsze postrzegano je jako jednoznacznie złe (por. Baranowski 1981: 276–302; Gieysztor 2006: 250–277).

Analiza rzeczowników niby-osobowych odnotowanych w WSJP PAN pokazuje, że stanowią one świadectwo oddziaływań bardzo różnych tradycji kulturowych, przy czym najwyraźniejszy okazuje się wpływ dziedzictwa „rodzimego” (pogańskiego, słowiańskiego, ludowego). Ma ono również pierwszorzędną rolę, jeśli chodzi o generowanie wtórnych jednostek leksykalnych. W świetle tych ustaleń przywoływane na początku artykułu popularne opinie o zupełnym zapomnieniu dziedzictwa wierzeń przedchrześcijańskich wydają się – przynajmniej w odniesieniu do języka – nieco przesadzone. Wyrażna dominacja światopoglądu chrześcijańskiego zaznacza się natomiast na poziomie nacechowania aksjologicznego nazw istot nadprzyrodzonych. Zaprezentowane wnioski należy traktować jako w pewnym stopniu tymczasowe. Wynika to, po pierwsze, z faktu, że WSJP PAN jest wciąż rozwijany, więc jego zasoby leksykalne ulegną wzbogaceniu o jednostki rzadsze, bardziej specjalistyczne (reprezentujące jednak z pewnością różne tradycje, również słowiańską). Po drugie, nakreślenie pełnego obrazu warstw wierzeniowych obecnych we współczesnej polszczyźnie wymaga uwzględnienia też innych pól semantycznych (dotyczących np.: nazw czynności obrzędowych, osób je sprawujących, miejsc kultu), czy też jednostek, w których motywacja religijna ujawnia się nie w ich współczesnej semantyce, ale dopiero po uwzględnieniu perspektywy diachronicznej. Na rozpatrzenie zasługuje z pewnością także funkcjonowanie nazw własnych. Badania takie z pewnością warto podjąć, przyczyniłyby się bowiem do pokazania w pełniejszym świetle kulturowych uwarunkowań obrazu świata współczesnej polszczyzny.

Skróty

ang. – angielski, brus. – białoruski, fr. – francuski, gr. – grecki, hebr. – hebrajski, łac. – łaciński, łac. śred. – łacina średnio-wieczna, niem. – niemiecki, nord. – nordycki, p.-łac. – późnołaciński, pol. – polski, pn. psł. – północnoprąsłowiański, psł. – prąsłowiański, ros. – rosyjski, st.bg. – starobułgarski, st.czes. – staroczeski, st.pol. – staropolski, st.-w.-niem. – staro-wysoko-niemiecki, tyb. – tybetański, zachaf. – zachodnioafrykański, zachsl. – zachodniosłowiański

Bibliografia

- Baranowski B. 1981: *W kręgu upiorów i wilkołaków*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Batko-Tokarz B. 2019: *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Bobrowski J. 2012: *Semantyka rzeczowników niby-osobowych na przykładzie nazw bóstw antycznych w dramatach Stanisława Wyspiańskiego*, „LingVaria” VII, nr 2(14), s. 267–279.

- Dębowski P., Ostrowski B., Waniakowa J. 2017: *Etymology in the Polish Academy of Sciences Great Dictionary of Polish*, „Lexikos”, vol. 27, s. 597–608.
- Dźwigoł R. 2004: *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków.
- Gieysztor A. 2006: *Mitologia Słowian*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Krzyszowski T.P. 1997: *Angels and devils in hell. Elements of axiology in semantics*, Energeia, Warszawa.
- Krzyszowski T.P. 1998: *Aksjologiczne aspekty metafor*, [w:] W. Kubiński, R. Kalisz, E. Modrzejewska (red.), *Językoznawstwo kognitywne. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 80–103.
- Janion M. 2006: *Niesamowita słowiańszczyzna*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Mikinka A.E. 2020: *Retelling mitów i legend w słowiańskiej fantastyce*, „Ruch Literacki”, z. 5, s. 545–558.
- Moszyński L. 1992: *Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft*, Böhlau, Köln–Wien.
- Ożóg K. 2007: *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*, Biblioteka Frazy, Rzeszów.
- Szyjewski A. 2003: *Religia Słowian*, WAM, Kraków.
- Śliwiński W. 2001: *Rzeczowniki niby-osobowe jako składniki poetyckich konstrukcji nominalnych w dziejach polskiego wiersza*, „Język Polski” LXXXI, z. 1–2, s. 37–44.
- Tokarski R. 1987: *Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Tokarski R. 2001: *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 343–370.
- Wierzbicka A. 1971: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Żmigrodzki P., Bańko M., Batko-Tokarz B., Bobrowski J., Czelańska A., Grochowski M., Przybylska R., Waniakowa J., Węgrzynek K. (red.) 2018: *Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Libron, Kraków.

Summary

The names of supernatural beings in contemporary Polish with particular emphasis on the Slavic heritage (on the material of *Polish Academy of Sciences Great Dictionary of Polish*)

Keywords: semantics, lexicography, names of supernatural beings, non-Christian beliefs, Slavic mythology.

The topic of the article are the names of supernatural beings found in contemporary Polish. The research material comes from the *Polish Academy of Sciences Great Dictionary of Polish*. The author discusses the cultural affiliation of lexical units, their metaphorical meanings and axiological characterization. The analysis of the semantic field proved that it is dominated by native Slavic and Polish beliefs, as well as the Christian and ancient traditions.